

تبیین الگوی مفهومی آسیب‌شناسی وضعیت مسجد در ایران

نعمت‌الله کرم‌الهی* / امیرمسلم کاشانی‌زاده**

چکیده

هدف این مقاله دستیابی به الگویی مفهومی در انجام مطالعات آسیب‌شناختی وضعیت مسجد در ایران است. این الگو، محصول مصاحبه با ۲۳ نفر از استادان حوزوی و دانشگاهی و صاحب‌نظران و پژوهشگران حوزه مطالعات مسجد است. داده‌های این مصاحبه‌ها، با روش تحلیل مضمونی، تحلیل و گونه‌شناسی شده‌اند. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که مسائل و آسیب‌های مربوط به نهاد مسجد در سه حوزه کلی قرار می‌گیرند: ۱. حوزه‌های گوناگون فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی؛ ۲. عناصر، سازمان‌ها و نهادهای مرتبط و دخیل در اداره مسجد؛ ۳. نهادها و سازمان‌های مذهبی و فرهنگی موازی با مسجد. این سه حوزه دربردارنده تمامی مسائل پیرامون مسجد است. براساس الگوی مفهومی پیشنهادی، بسیاری از آسیب‌ها، علل بروز، پیامدها، و راه‌کارهای رفع آنها در این سه حوزه قرار می‌گیرند. کلیدواژه‌ها: مسجد، وضعیت مسجد، مدیریت مسجد، آسیب‌شناسی مسجد.

بیان مسئله

نقش کلیدی مسجد در شکل‌گیری و پیشرفت جامعه اسلامی در صدر اسلام، امری غیرقابل انکار است. به گواهی تاریخ، پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در اولین اقدام برای پایه‌گذاری حکومت اسلامی در مدینه، به ساخت مسجد همت گماشتند. «مسجد» به‌عنوان مهم‌ترین پایگاه و مرکز گردهمایی مسلمانان در طول تاریخ، افزون بر کارکرد عبادی، کارکردهای دیگری نظیر کارکرد آموزشی، سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و نظامی داشته است. این امر نشان از جایگاه و اهمیت والای این مکان مقدس در پیشبرد اهداف جامعه اسلامی دارد. می‌توان تأکیدات قرآن و روایات معصومان علیهم السلام در مورد مسجد را نیز از همین منظر نگرست. ساخت و آبادانی مسجد بارها مورد تأکید دین قرار گرفته و نتایج و آثار رفت و آمد به مسجد نیز در کلام معصومان علیهم السلام به دفعات تکرار شده است (رک: حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۵، ص ۱۹۷).

در طول تاریخ، جایگاه مسجد فراز و فرودهای فراوانی داشته است. نقطه اوج اثربخشی مسجد در جنبش‌های مذهبی و سیاسی تاریخ اسلام نمایان است؛ جنبش‌هایی مانند جنبش مختار، جنبش زیدبن علی و جنبش صاحب فنج از مسجد آغاز شده است (الویری، ۱۳۸۶). در قرون جدید و با پیشگامی روشنگران و اصلاح‌گران اسلامی، مسجد پایگاهی مهم برای آغاز و هدایت جنبش‌های سیاسی و اجتماعی بوده است (عابدی جعفری، ۱۳۸۴). در این میان، پیروزی انقلاب اسلامی ایران در بهمن ۱۳۵۷، جایگاه رفیع مسجد در ایجاد حرکت‌های اجتماعی را بیش از پیش نمایان ساخت. در این انقلاب، مسجد به‌عنوان مهم‌ترین مرکز راهبری و اتاق فکر مبارزان، نقش سترگی در پیروزی انقلاب اسلامی داشت. رهبران دینی انقلاب، مسجد را پایگاه اصلی خود قرار داده و با ایراد سخنرانی در مساجد، به روشنگری و هدایت آحاد افراد جامعه می‌پرداختند. در این دوره، مسجد به وضعیت ایده‌آل خود نزدیک و بیش‌ترین کارکرد مورد انتظار آن در این دوره احیا شد.

به نظر می‌رسد به‌رغم جایگاه برجسته مسجد در آموزه‌های دین و نیز در تحولات تاریخی جوامع اسلامی، در عصر کنونی با ظهور فزاینده فناوری‌های گوناگون اطلاعاتی و ارتباطی و افزایش ضریب نفوذ این فناوری‌ها در عرصه‌های گوناگون زندگی اجتماعی، و نیز شکل‌گیری و گسترش نهادهای فرهنگی موازی و رقیب، تا حدودی جایگاه کانونی نهاد مسجد دستخوش تغییراتی شده است. امروز در ایران اسلامی، مسجد به‌عنوان اصلی‌ترین پایگاه نشر دین، از جایگاه مطلوبی برخوردار نیست. عدم اهتمام به ظرفیت‌های مسجد برای پیشرفت جامعه و عدم بهره‌گیری اقشار جامعه از ظرفیت‌های ارتباطی و اجتماعی مسجد، به‌عنوان اصلی‌ترین شبکه ارتباطی و

زمینه‌ساز پیوند و اعتماد اجتماعی، سبب تنزل جایگاه و اهمیت این نهاد دینی در جامعه و بروز آسیب‌ها و چالش‌هایی در این زمینه شده است.

این مقاله با درک جایگاه رفیع مسجد در جامعه اسلامی و نیز نگرانی نسبت به بروز چالش‌هایی در جایگاه کنونی مساجد در ایران، بر آن است تا الگویی مفهومی را برای آسیب‌شناسی وضعیت مسجد در ایران ارائه دهد. وضعیت مسجد در ایران کنونی را می‌توان از منظرهای گوناگون (آمایش سرزمینی و توزیع جغرافیایی، نوع معماری و طراحی، شیوه مدیریت و ...) نگریست. نوشتار حاضر بر آن است تا الگوی مفهومی جامعی را برای انجام مطالعات آسیب‌شناختی در خصوص وضعیت مسجد ارائه کند. بنابراین، سؤال اصلی تحقیق عبارت است از: الگوی مفهومی آسیب‌شناسی وضعیت مسجد در ایران، از چه ابعاد و مؤلفه‌هایی تشکیل شده است؟

چارچوب مفهومی

این تحقیق از سنخ تحقیقات اکتشافی است و بر آن است تا با ابتدا بر داده‌های میدانی برآمده از مصاحبه با متخصصان و کارشناسان امور مساجد، الگوی مفهومی کارآمدی برای آسیب‌شناسی وضعیت موجود مساجد در ایران طراحی و ارائه نماید. بنابراین، طرح الگوی مزبور، مستلزم تعریف مفهوم آسیب‌شناسی، به‌عنوان مفهوم کانونی این تحقیق، و بیان مراحل آن است.

آسیب‌شناسی

«آسیب‌شناسی» (pathology) بر تشابهی مبتنی است که دانشمندان بین بیماری عضوی و انحرافات اجتماعی قائل می‌شوند. این واژه از ریشه یونانی (path=patho) به معنی رنج، محنت و غضب و (logy) به معنای دانش و شناخت ترکیب یافته است. بر این اساس، آسیب‌شناسی، به معنای ناخوشی‌شناسی، مرض‌شناسی و علم تشخیص امراض و مطالعه عوارض و علائم غیرعادی به‌کار می‌رود. «آسیب‌شناسی» در اصطلاح علوم طبیعی عبارت از: مطالعه و شناخت ریشه بی‌نظمی‌ها در ارگانیسم انسانی است، از این‌رو، در مشابهت کالبد انسانی با کالبد جامعه، اصطلاح آسیب‌شناسی اجتماعی برای مطالعه و ریشه‌یابی بی‌نظمی‌های اجتماعی، انحرافات و بیماری‌های اجتماعی به‌کار می‌رود (خسروپناه، ۱۳۸۴، ص ۱۲۴-۱۲۵). هدف از مطالعات آسیب‌شناسانه در حوزه‌های علوم مختلف تکمیل و یا تأمین فرایندهای سه‌گانه شناسایی، تشخیص، پیشگیری و یا درمان می‌باشد که براینند این فرایند، پیشنهاد راه‌کارهای مناسب برای دفع یا رفع آفات و آسیب‌هاست (رضایی، ۱۳۷۸، ص ۷۴). به‌عبارت دیگر، آسیب‌شناسی فرایندی است که با شناخت

آسیب شروع و با بیان علت و پیامد آسیب‌ها ادامه می‌یابد و سرانجام، با ارائه راهکار پایان می‌یابد. برای آسیب‌شناسی هر پدیده‌ای، پیمودن مراحل چندگانه‌ای نیاز است. این مراحل در فرایند آسیب‌شناسی وضعیت مسجد عبارتند از:

الف- شناخت جایگاه واقعی مسجد

اولین گام، شناخت جایگاه واقعی مساجد است. برای تشخیص آسیب در هر حوزه، ابتدا باید دانش کافی در مورد وضعیت طبیعی، واقعی و بدون آسیب آن حوزه را دارا بود. به عبارت دیگر، یک پزشک برای شناخت بیماری فرد مراجعه‌کننده، ابتدا باید وضعیت سلامت بدن انسان را بداند تا بتواند درستی یا نادرستی انجام وظیفه یک عضو خاص را تشخیص دهد. از این رو، در فرایند آسیب‌شناسی وضعیت مساجد، اولین گام، شناخت و تبیین جایگاه واقعی مسجد در آموزه‌های دین اسلام و تجربه تاریخی جامعه اسلامی است.

ب- شناخت آسیب

دومین گام و شاید مهم‌ترین مرحله، تشخیص آسیب است. به‌طور کلی، در فرایند درمان، تشخیص بیماری مهم‌ترین مرحله است. در مرحله شناخت آسیب‌های مسجد نیز مهم‌ترین آسیب‌های وضعیت کنونی مسجد در ایران، با اتکا بر نظرات صاحب‌نظران احصا شده است.

ج- شناخت علل بروز آسیب‌ها

گام سوم، فرایند آسیب‌شناسی، شناخت علل بروز و استمرار آسیب‌هاست. در این مرحله، به ریشه‌یابی آسیب‌ها پرداخته می‌شود. در تحقیق حاضر، گام دوم و سوم در برخی موارد به‌صورت مشترک طی شده‌اند؛ به این معنا که در مرحله قبل، مصاحبه‌شوندگان آسیب‌هایی را مطرح می‌کردند که خود علل و عامل بروز آسیب‌های دیگر بودند؛ یعنی علاوه بر اینکه خود آسیب هستند، زمینه‌ساز برخی از آسیب‌های دیگر هستند.

د- بررسی پیامدها

در این مرحله آثار و پیامدهای مترتب بر آسیب‌ها شناسایی می‌شوند.

ه- ارائه راهکار

آخرین مرحله از این فرایند، بیان چگونگی درمان بیماری یا بیان راهکار برای مواجهه با آسیب‌های وضعیت کنونی مساجد است. فرایند آسیب‌شناسی با بیان راه‌کارها و راه‌های درمان پایان می‌گیرد.

الگوی آسیب‌شناسی

در بررسی‌های علمی، ارائه الگو به شناخت بهتر و دقیق‌تر ابعاد موضوع کمک می‌کند. الگو تلاش نظام‌یافته برای به تصویر کشیدن ابعاد، عناصر و روابط یک موضوع علمی به حساب می‌آیند. الگو می‌تواند قالبی را فراهم کند که با آن می‌توان مسئله‌ای را بررسی کرد، حتی اگر در شکل اولیه به پیش‌بینی درست منتهی نشود. الگو ممکن است خلأهای مهمی را که در دانش ما آشکار نیستند، تذکر دهد و حوزه‌های پژوهشی موردنیاز را نمایان سازد (سورین و تانکارد، ۱۳۸۱، ص ۶۵-۶۶). از این‌رو، برای آسیب‌شناسی کاربردی وضعیت مساجد در جامعه کنونی ایران، ارائه الگوی آسیب‌شناسی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است.

روش تحقیق و جامعه آماری

این تحقیق از حیث روش در زمره پژوهش‌های کیفی جای می‌گیرد. مفهوم «پژوهش کیفی» طیف گسترده‌ای از روش‌های پژوهشی را دربرمی‌گیرد که در این تحقیق از روش میدانی و تکنیک مصاحبه ژرف با متخصصان استفاده شده است. در این نوع مصاحبه، آنچه مورد توجه است، پی بردن به کیفیت و عمق مسئله موردنظر است (رفیع‌پور، ۱۳۶۰، ص ۳۰۵). متخصصان در این نوع مصاحبه، پیکره پیچیده‌ای از دانش درباره موضوع مورد مطالعه دارند. این دانش، شامل تصوراتی صریح و بلاواسطه است و مصاحبه‌شونده به صورت هم‌زمان در پاسخ به یک سؤال باز، می‌تواند آنها را بیان نماید (فلیک، ۱۳۸۲، ص ۱۱۰).

جامعه آماری این تحقیق شامل نخبگان حوزوی و دانشگاهی است. از میان جامعه آماری، تعداد ۲۳ نفر از استادان و نخبگان حوزه و دانشگاه، به روش نمونه‌گیری هدفمند گزینش شده‌اند. این روش نمونه‌گیری، شامل افرادی می‌شود که بر اساس خصوصیات یا صفات ویژه‌ای انتخاب شده‌اند (ویمر و دومینک، ۱۳۸۴، ص ۱۲۶). از آنجاکه جامعه آماری این پژوهش را نخبگان حوزوی و دانشگاهی تشکیل می‌دهند، نمونه آماری می‌بایست دارای صفاتی باشد که با مفهوم «نخبه» هم‌خوانی داشته باشد. از این‌رو، تلاش شده است افراد انتخاب‌شده از استادان و کارشناسان موفق و همچنین برگزیدگان و پژوهشگران برتر حوزه مسائل مسجد باشند.

برای تحلیل داده‌های مصاحبه‌ها از روش تحلیل مضمون استفاده شده است. تحلیل مضمون، روشی کیفی برای شناخت، تحلیل و گزارش الگوهای موجود در داده‌های متنی است. در این روش تحلیل، داده‌های متنی پراکنده و متنوع به داده‌هایی غنی، مفهومی و تفصیلی تبدیل می‌شود (عابدی و دیگران،

۱۳۹۰). تحلیل مضمون مصاحبه‌های انجام‌شده، دارای مراحل مختلفی است که شامل: آشنایی با داده‌ها، کدگذاری اولیه، جست‌وجو و شناخت مضامین، ترسیم شبکه مضامین، تحلیل شبکه مضامین و تدوین گزارش (همان).

برای دستیابی به الگوی آسیب‌شناسی مسجد، متن مصاحبه‌ها پس از پیاده‌سازی و تنظیم، با استفاده از روش تحلیل مضمون، پردازش و تحلیل شد و الگوی مذکور در مرحله ترسیم شبکه مضامین به دست آمد.

تبیین الگوی مفهومی

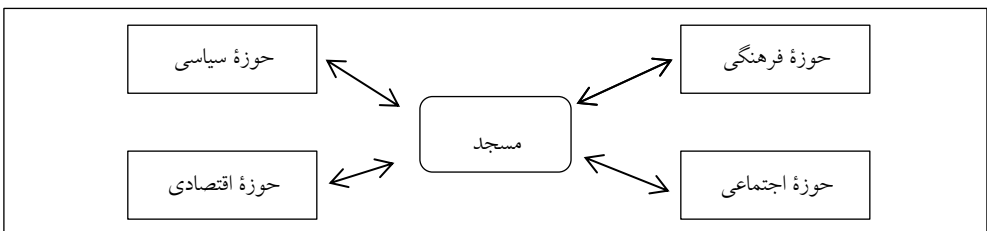
برای تبیین الگوی مفهومی آسیب‌شناسی وضعیت کنونی مسجد در ایران، می‌بایست مسائل پیرامون مسجد را شناسایی و احصا کرد. بر اساس یافته‌های این تحقیق، مسائل پیرامون مسجد در حوزه‌های گوناگونی قرار می‌گیرند. این حوزه‌ها را می‌توان در سه گونه اصلی به شرح ذیل دسته‌بندی کرد:

۱. حوزه‌های فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی جامعه ایران؛
۲. عناصر، سازمان‌ها و نهادهای مرتبط و یا دخیل در اداره مسجد؛
۳. نهادها و سازمان‌های فرهنگی و مذهبی موازی با مسجد.

۱. حوزه‌های مختلف جامعه

بخش عمده‌ای از مسائل مسجد به اوضاع و شرایط امروز جامعه ایران مربوط می‌شود. مسائل مسجد با مسائل گوناگون سیاسی، فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی پیوند وثیقی دارد. بسیاری از آسیب‌ها، علل، پیامدها و راه‌کارهای بهبود و ارتقاء جایگاه مسجد در این حوزه‌ها قرار می‌گیرند. مسائلی نظیر مدیریت کلان فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی نیز در این حوزه با مسجد در ارتباط است. شکل زیر بیانگر تعامل مسجد با این حوزه‌هاست:

شکل ۱. تعامل مسجد با حوزه‌های مختلف جامعه

حوزه فرهنگی

این حوزه، فرهنگ جامعه در رابطه با مسجد و حضور فرهنگ مسجد در جامعه را دربرمی‌گیرد؛ یعنی سؤال از اینکه حضور فرهنگ مسجد در جامعه چگونه است؟ چه مشکلات و آسیب‌هایی در فرهنگ جامعه در خصوص مسجد وجود دارد؟ چه عواملی ممکن است در این حوزه موجب بروز آسیب‌های مسجد شود؟ عملکرد مدیریت کلان فرهنگی در رابطه با مسجد چگونه است؟ راه‌کارهای فرهنگی رفع آسیب‌های مسجد کدام‌اند؟

حوزه سیاسی

این حوزه شامل رویکردهای سیاسی پس از انقلاب به مساجد است. گرچه کارکرد سیاسی یکی از مهم‌ترین کارکردهای مسجد به‌شمار می‌رود، اما پس از پیروزی انقلاب اسلامی، به‌ویژه پس از پایان جنگ تحمیلی، رویکرد سیاسی به مساجد تغییر پیدا کرد. سیاسی شدن مساجد پس از این دوران، بیشتر تحت عناوین «سیاست‌زدگی» یا «سیاسی‌کاری» مطرح می‌شود.

حوزه اجتماعی

این حوزه شامل مسائلی نظیر توسعه شهری، اشتغال، ابعاد اجتماعی مسجد و... می‌شود. این حوزه از مسائل درصدد پاسخ به سؤالاتی از این قبیل است: آسیب‌های اجتماعی مسجد چیست؟ آیا مساجد هم به حوزه اجتماعی آسیب می‌رسانند؟ مدیریت کلان اجتماعی با مسجد چه رابطه‌ای به لحاظ آسیب‌زایی یا آسیب‌پذیری دارد؟ رونق یا رکود مساجد چه پیامدهایی در این حوزه ایجاد می‌کند؟

حوزه اقتصادی

موضوعاتی از قبیل تأثیر وضعیت اقتصادی مردم در توجه به مساجد و تأثیر مدیریت کلان اقتصادی در بهبود وضعیت مساجد از جمله مسائل این حوزه است. مضامین اقتصاد مسجد نیز به دلیل قرابتی که با اقتصاد جامعه دارند، در این حوزه قرار می‌گیرند. از این رو، مباحث پیرامون این حوزه شامل دو بخش کلی می‌شود:

وضعیت اقتصادی جامعه و تأثیر آن در رونق یا رکود وضعیت مسجد؛ یعنی وضعیت اقتصادی مردم چه تأثیری در توجه و یا عدم توجه مردم به مسجد دارد؟ مدیریت کلان اقتصادی چه نقشی در بروز آسیب‌های مساجد دارد؟

حوزه مسائل اقتصادی مسجد، بحثی ریشه‌دار در مسائل فقهی، سیاسی، فرهنگی و اجتماعی است. این حوزه در دو بخش قابل بررسی است:

الف. رویکرد تئوریک به اقتصاد مسجد

این رویکرد از منظر فقه سیاسی و جامعه‌شناسی قابل بررسی است. در این علوم، می‌توان درباب سازوکار تأمین هزینه‌های مسجد بحث کرد. به نظر می‌رسد، علل بروز بسیاری از آسیب‌های اقتصادی مسجد ریشه در فقدان رویکرد مشخص در این زمینه دارد.

ب. رویکرد عملی به اقتصاد مسجد

این بخش نیز در دو مبحث قابل بررسی است: ۱. سازوکار کنونی تأمین هزینه‌های مسجد، و مشکلات و آسیب‌های آن؛ ۲. شیوه تخصیص درآمدهای مسجد. در ذیل حوزه‌های چهارگانه فوق، مسائل مدیریت کلان جامعه نیز مطرح می‌شود. به عبارت دیگر، مدیریت کلان جامعه در این حوزه‌ها مورد بررسی آسیب‌شناختی قرار می‌گیرد.

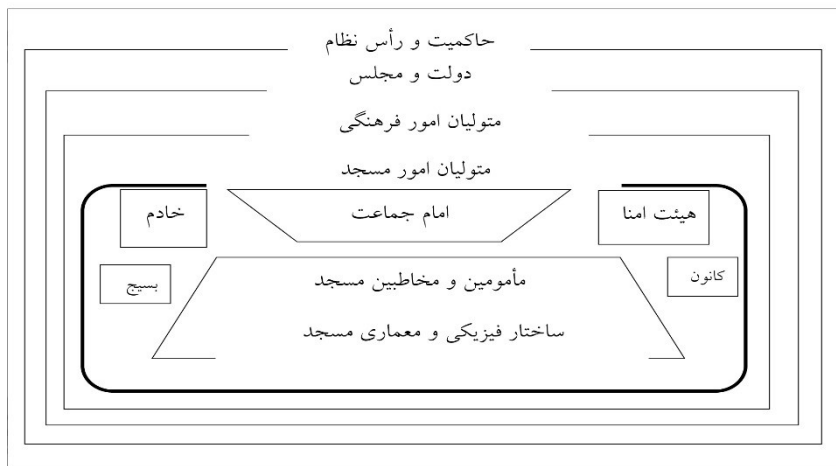
۲. عناصر داخلی و سازمان‌های مرتبط

در ذیل مبحث عناصر و نهادهای دخیل در مسجد، مسئله «مدیریت مسجد» مطرح می‌شود. در یک تعریف کلی، مفهوم مدیریت عبارت است از: «فراگرد به‌کارگیری مؤثر و کارآمد منابع مادی و انسانی بر مبنای یک نظام ارزشی پذیرفته‌شده، که از طریق برنامه‌ریزی، سازماندهی، بسیج منابع و امکانات، هدایت و کنترل عملیات برای دستیابی به اهداف تعیین‌شده صورت می‌گیرد» (صالحی امیری، ۱۳۸۷، ۶۳). بنابراین، مدیریت مسجد به‌عنوان سازمانی الهی و معنوی، که براساس آیات و روایات (ر.ک. حرعاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۵، ص ۱۹۷) هدف غایی آن رساندن بشر به کمال مطلوب دنیوی و اخروی است، عبارت است از: «اداره یک سازمان معنوی از طریق هماهنگ‌سازی منابع انسانی، مالی و مادی، در جهت تحقق اهداف الهی و معنوی» (موظف رستمی، ۱۳۸۱، ص ۲۰).

مدیریت مسجد در سه سطح کلان، میانه و خرد قابل بررسی است. در لایه کلان، مدیریت مساجد حاکمیت و رأس نظام و نیز دولت و مجلس قرار می‌گیرند. در سطح مدیریت میانه مسجد، نهادهای متولی امور فرهنگی و سازمان‌های متولی امور مساجد جای می‌گیرند. مدیریت خرد مسجد نیز مدیریت بر لایه داخلی مسجد با محوریت امام جماعت است. در واقع، امام جماعت را مدیر مسجد می‌دانند. از این رو، برای آسیب‌شناسی وضعیت مسجد در ایران می‌بایست به مدیریت ائمه جماعت بر مسجد توجه کرد.

شکل زیر نشانگر ساختار سلسله‌مراتب مدیریت مساجد، در ایران است:

شکل ۲. لایه‌ها و عناصر دخیل در اداره مساجد

بر اساس شکل فوق، ساختار مدیریت مسجد در جامعه ایران از پنج لایه تشکیل شده است:

حاکمیت و رأس نظام؛ دولت و مجلس؛ متولیان امور فرهنگی کشور؛ متولیان امور مساجد؛ مدیریت خرد بر اجزاء و عناصر داخلی مسجد.

در توضیح لایه‌های فوق باید گفت: مسجرداری از شئون ولی فقیه است. دولت اسلامی نیز وظیفه آبادانی و ساخت مسجد را عهده‌دار است. متولیان امور فرهنگی نیز در اموری نظیر تولید محتوا، زمینه‌سازی و فرهنگ‌سازی برای حضور اقشار مختلف مردم در مسجد دخیل‌اند. متولیان مستقیم اداره مسجد هم در جامعه ما پرشمارند؛ در لایه درونی مدیریت مسجد نیز امام جماعت، هیئت امناء، خادم، بسیج، کانون‌های فرهنگی - هنری، مأمومین و مخاطبان هم حضور دارند.

الف: عناصر داخلی مسجد

اجزا و عناصر داخلی مسجد شامل امام جماعت، هیئت امناء، خادم، بسیج، کانون‌های فرهنگی - هنری و فضای فیزیکی مسجد و مخاطبان می‌شود. این بخش به‌عنوان لایه داخلی مدیریت مسجد نیز مطرح است. در ادامه توضیحاتی درباب هر کدام از این اجزا و عناصر ارائه می‌شود:

۱. امام جماعت

«امام جماعت و یا «پیش‌نماز» به فردی اطلاق می‌شود که مردم در نماز جماعت، به او اقتدا می‌کنند. امام جماعت مدیر مجموعه مسجد است. به همین دلیل، محور اصلی اداره مسجد محسوب می‌شود.

در تحلیل آسیب‌شناختی امام جماعت در الگوی مفهومی پیشنهادی این مقاله، ابعاد وجودی امام جماعت به دو بعد «شناختی» و «رفتاری» تقسیم می‌شود: بُعد شناختی، شامل دانش، آگاهی و اطلاعات دینی، اجتماعی و همچنین دانش مدیریت مسجد می‌شود. بعد رفتاری، شامل رفتار و اخلاق فردی و اخلاق و رفتار اجتماعی است. «رفتار فردی» یعنی آراستگی باطن و آراستگی ظاهر و «رفتار اجتماعی» یعنی توانایی تعامل و برخورد مناسب با اقشار گوناگون جامعه، اعم از مخاطبان و غیرمخاطبان مسجد. توانایی اعمال مدیریت بر مسجد نیز در بعد کنشی قرار می‌گیرد.

بُعد شناختی

یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های امام جماعت، بهره‌مندی از دانش دینی و نیز دانش موردنیاز جهت مخاطب‌شناسی و برقراری تعامل سازنده و اثربخش با مخاطبان است. امام جماعت باید عالم به علوم و معارف دینی و نیز آشنای با مسائل مستحدثه و دانش‌های زمانه باشد. از سوی دیگر، آشنایی با دانش مدیریت، امام جماعت را در مدیریت مسجد یاری می‌رساند.

بُعد رفتاری

توصیه‌های اکید دین به این بُعد از ابعاد شخصیتی امامان جماعت که مهم‌ترین مبلغان دین به‌شمار می‌آیند نشان از اهمیت این بُعد دارد. در روایتی از امام صادق علیه السلام آمده است «مردم را با غیرزبان و با عمل و کردار خود به دین حق دعوت کنید» (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۲، ص ۷۸). اخلاق فردی و اجتماعی امام جماعت در میزان اقبال مردم به مسجد نقش به‌سزایی دارد. بعد رفتاری امام جماعت به نوبه خود، شامل مؤلفه‌های فردی و اجتماعی به شرح ذیل است:

کنش و رفتار فردی

رفتار فردی شامل دو مؤلفه آراستگی باطن و ظاهر است. مقصود از آراستگی باطن، بهره‌مندی امام جماعت از فضایل و صفات نیک اخلاقی است. منظور از آراستگی ظاهر، اهتمام امام جماعت به پاکیزگی، نظم در فعالیت‌ها، رعایت بهداشت فردی و مانند آن است.

کنش و رفتار اجتماعی

این حوزه شامل چگونگی تعامل و برخورد امام جماعت با اقشار گوناگون جامعه، اعم از مخاطبان و غیر مخاطبان مسجد می‌شود. علاوه بر این، افراد پیرامون امام جماعت نیز در این حوزه قرار می‌گیرند.

این افراد شامل خانواده، دوستان و آشنایان امام جماعت می‌شود. چگونگی تعامل و رفتار امام جماعت با افراد پیرامون و همچنین ویژگی‌های این افراد در میزان جاذبه و توجه مردم به سمت مسجد تأثیرگذار است. توانایی عملی امام جماعت در مدیریت امور مسجد و برقراری توازن و انسجام میان عناصر مرتبط با مسجد نیز در این مقوله جای می‌گیرد.

۲. هیئت امانا

از دیگر عناصر لایه داخلی مدیریت مسجد، هیئت امانا است. هیئت امانا را می‌توان شورای مدیریت مسجد نیز نامید. نظارت بر برنامه‌ریزی‌ها، حل مشکلات، برگزاری مراسم و برنامه‌های جانبی و مدیریت منابع مالی مسجد با همکاری امام جماعت به عهده این شورا است. هیئت امانا نیز مانند امام جماعت دارای دو بعد شناختی و کنشی است.

۳. خادم

به شخص یا اشخاصی گفته می‌شود که در مساجد به امور نظافت، نگهداری، خدمات‌رسانی به مراجعه‌کنندگان و مانند آن اشتغال دارند. خادم نیز مانند امام جماعت و هیئت امانا دارای دو بعد شناختی و کنشی است.

۴. بسیج و کانون‌های فرهنگی - هنری

سابقه حضور بسیج و شکل‌گیری پایگاه‌های بسیج در مسجد مقارن با آغاز پیروزی انقلاب اسلامی است. پس از پایان جنگ، پایگاه‌های بسیج به‌عنوان نهادی تثبیت‌شده در کنار مساجد، به فعالیت خود ادامه دادند و به تدریج به فعالیت سیاسی و فرهنگی پرداختند. کانون‌های فرهنگی نیز در دهه اخیر به جمع عناصر دخیل در مدیریت مسجد پیوسته است. برخی از مباحث آسیب‌شناسی وضعیت مسجد به بررسی عملکرد و چگونگی حضور این دو عنصر در مساجد مربوط می‌شود.

۵. فضای فیزیکی و معماری مسجد

این عنصر در سه مقوله: ۱. موقعیت فضایی مسجد؛ ۲. معماری و مهندسی مسجد؛ ۳. فضای فیزیکی و بهداشتی قابل پی‌گیری است.

در آسیب‌شناسی فضای فیزیکی مسجد باید ضعف‌ها و کاستی‌های هر یک از این سه مقوله را بررسی کرد.

ب. سازمان‌ها و نهادهای مرتبط

در ارتباط با مسجد، برخی از سازمان‌ها و نهادها یا به‌عنوان متولی امور مساجد شناخته می‌شوند، یا به علت متولی بودن در امور فرهنگی، با مساجد در ارتباط‌اند.

۱. سازمان‌ها و نهادهای متولی امور مساجد

از جمله ویژگی‌های مسجدها در ایران، تعدد متولیان مستقیم اداره مسجد است. نهادهایی مانند مرکز رسیدگی به امور مساجد، اداره اوقاف و امور خیریه، سازمان تبلیغات اسلامی، سپاه پاسداران، بسیج، شهرداری‌ها و میراث فرهنگی، با ذی‌حق دانستن خود در تولید امور مساجد، به سلیقه خود در اداره مساجد دخالت می‌کنند. تعداد متولیان مسجد در ایران بین سیزده تا هفده نهاد می‌باشند (کاشانی‌زاده، ۱۳۹۱، ص ۴۲ و ۹۸).

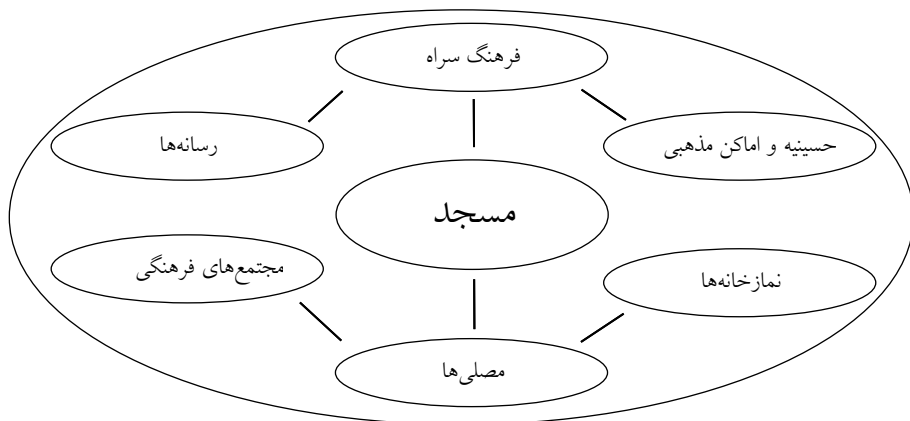
۲. نهادهای متولی امور فرهنگی

گروهی دیگر از سازمان‌ها و نهادهای مرتبط با مسجد، نهادهای متولی امور فرهنگی کشور هستند. این قبیل نهادها، به‌رغم عدم دخالت مستقیم در اداره مسجد، به‌عنوان نهادهای زمینه‌ساز حضور فعال، پویا و اثربخش مسجد در جامعه، نقش به‌سزایی دارند. ضعف عملکرد متولیان امور فرهنگی می‌تواند برای مساجد آسیب‌زا باشد. این نهادها در اموری نظیر تولید محتوا، زمینه‌سازی و فرهنگ‌سازی برای حضور اقشار مختلف مردم در مسجد و مانند آن دخالت دارند. حوزه‌های علمیه، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، آموزش و پرورش، کمیسیون فرهنگی مجلس شورای اسلامی، سازمان تبلیغات اسلامی، صدا و سیما از جمله این نهادها محسوب می‌شوند. در میان این نهادها، جایگاه حوزه علمیه به دلیل تربیت روحانیون و ائمه جماعت مساجد از اهمیت بیشتری برخوردار است.

۳. مراکز و سازمان‌های موازی

در جامعه امروز ایران نهادها و سازمان‌های متعددی در حوزه دین و فرهنگ به فعالیت مشغول هستند. این سازمان‌ها در عرض مساجد به فعالیت مشغولند. به همین دلیل از جهت کارکرد با مساجد هم‌پوشانی کارکردی دارند. بر این اساس، در این مقاله از آنها به نهادهای موازی مسجد تعبیر شده است. تعامل، تقابل و یا رقابت مسجد با نهادهای موازی، بخش دیگری از الگوی مفهومی آسیب‌شناسی را شامل می‌شود. این نهادها، به غیر از حسینه‌ها و برخی رسانه‌ها، قدمت چندانی ندارند و غالباً آغاز حیاتشان به دهه‌های اخیر برمی‌گردد. تقابل و یا تعامل این نهادها در شکل زیر آمده است:

شکل ۳: تقابل یا تعامل مسجد با نهادهای موازی

الف- حسینیّه و اماکن مذهبی

به مراکز برگزاری مراسم و آئین عزاداری اهل بیت علیهم‌السلام و سایر مراسم مذهبی مانند قرائت ادعیه و مجالس و عظ و سخنرانی اطلاق می‌شود. علاوه بر حسینیّه، مکان‌های دیگری نظیر «فاطمیه»، «مهدیه»، «حسینیّه»، «عباسیه»، «زینبیه» نیز برای برگزاری مراسم مذهبی وجود دارد. عمومیت و فراگیری حسینیّه‌ها، سبب رواج و کاربرد بیشتر این اصطلاح از سایر اماکن مذهبی شده است.

ب- فرهنگ‌سرا

«فرهنگ‌سرا» به مجموعه‌ای فرهنگی و هنری اطلاق می‌شود که برای ارائه خدمات فرهنگی به شهروندان، توسط شهرداری‌ها ساخته می‌شود. فرهنگ‌سرا دارای کارکردهایی مانند برگزاری جشنواره‌ها، برگزاری کارگاه‌های مختلف اعم از هنری، فرهنگی و اجتماعی، نمایشگاه‌های عرضه محصولات هنری - فرهنگی و... هستند. فرهنگ‌سرا امروزه مهم‌ترین نهاد موازی مسجد در حوزه فرهنگ است و در آسیب‌شناسی وضعیت کنونی مساجد ایران باید به آن توجه ویژه‌ای صورت گیرد.

ج. رسانه‌ها

امروزه رشد شگفت‌آور فناوری‌ها و رسانه‌های اطلاعاتی و ارتباطی مدرن و اقبال گستردهٔ اقشار گوناگون جامعه به این رسانه‌ها، افزون بر ایجاد فرصت‌های خاص و بی‌بدیل، تهدیدها و چالش‌های مهمی را نیز فراروی جوامع گوناگون نهاده است. در این زمینه، جوامع دینی با چالش‌های بیشتری مواجه هستند. فضای کلان حاکم بر این رسانه‌ها (ماهواره و اینترنت)، فضایی متکثر، سکولار و

اباحه‌گرانه است. از این رو، بحث نسبت رسانه مدرن و مسجد (به عنوان نهادی دینی) از اهمیت خاصی برخوردار است و چگونگی تعامل و یا رقابت این دو نهاد، یکی از مباحث مهم در الگوی آسیب‌شناسی مسجد است. مباحث این بخش در دو بعد محتوا و زمان قرار می‌گیرند؛ یعنی گاهی رابطه محتوای رسانه با مسجد مورد نظر است و گاهی تداخل زمانی استفاده از رسانه با زمان حضور و فعالیت در مسجد مورد توجه است.

د. نمازخانه‌ها

نمازخانه‌ها از جمله نهادهای موازی مسجد هستند که تنها کارکرد آنها، برگزاری نماز جماعت و یا اقامه فرادای نمازهای روزانه است. امروزه تعداد نمازخانه‌های کشور، به اندازه تعداد مدارس، دانشگاه‌ها و ادارات و به تازگی مراکز تجاری و تفریحی می‌رسد. رشد روزافزون تعداد نمازخانه‌ها و انتقال اصلی‌ترین کارکرد مساجد به این مکان‌ها، سبب شده است نمازخانه‌ها به‌عنوان یکی از رقبای مسجد به‌شمار بیایند.

ه. مصلی‌ها

یکی دیگر از مکان‌های متعامل یا رقیب با مسجد، مصلی‌ها هستند. مصلی به مکان‌های برگزاری نماز جمعه و اعیاد فطر و قربان اطلاق می‌شود. در تهران و برخی از شهرهای بزرگ، هزینه‌های هنگفتی برای ساخت این مکان‌ها اختصاص یافته است. مصلی در واقع رقیب جدی مسجد جامع است؛ چراکه مهم‌ترین کارکرد مسجد جامع برگزاری نماز جمعه در آن است.

و. مجتمع‌های فرهنگی

مجتمع فرهنگی نهادی مشابه فرهنگ‌سراسر است، با این تفاوت که کارکردهای بیشتری دارد. مجتمع‌های فرهنگی اصطلاحی است که به مجموعه‌ای چند کارکردی اطلاق می‌شود. مراکز تفریحی، تجاری، ورزشی و آموزشی از اجزای تشکیل‌دهنده این مجتمع‌ها هستند. امروزه مجتمع‌های فرهنگی را یکی دیگر از مراکزی می‌دانند که با مسجد موازی کاری می‌کند.

الگوی پیشنهادی

با عنایت به این نوشتار، آسیب‌شناسی وضعیت مسجد در ایران مستلزم توجه به تمامی اجزا و عناصر درونی، سازمان‌ها و نهادهای مرتبط و موازی مسجد و همچنین مسائل مختلف اجتماعی، فرهنگی و

سیاسی جامعه است. بنابراین، الگوی پیشنهادی این مقاله جهت مطالعه و تحلیل آسیب‌شناختی وضعیت مسجد در ایران به شرح ذیل در جدول آمده است:

جدول شماره (۲) الگوی پیشنهادی

مدیریت کلان		حوزه مسائل فرهنگی			حوزه‌های مختلف جامعه		
		حوزه مسائل اجتماعی					
		حوزه مسائل سیاسی					
		حوزه مسائل اقتصادی					
مدیریت مسجد	مدیریت خرد مسجد	بعد شناختی	امام جماعت	اجزا و عناصر داخلی	اجزا و عناصر دخیل در اداره مسجد	مسائل پیرامون مسجد	
		بعد کنشی					
		بعد شناختی	هیئت امنا				
		بعد کنشی					
		بعد شناختی	خادم				
		بعد کنشی					
	مخاطبان مسجد						
	فضای فیزیکی و ساختمان مسجد						
	مدیریت کلان مسجد	نهادهای و سازمان‌های متولی امور مسجد					سازمان‌ها و نهادهای متولی
		نهادهای متولی امور فرهنگی					
تامل و یا تقابل		حسینیه و اماکن مذهبی			سازمان‌ها و نهادهای موازی		
		فرهنگ‌سرا					
		رسانه					
		نمازخانه					
		مجتمع فرهنگی					
		مصلی					

بررسی اجمالی جدول فوق نشان می‌دهد که الگوی پیشنهادی این نوشتار، مدلی عملیاتی و با قابلیت کاربست در مطالعه آسیب‌شناختی وضعیت مسجد در ایران است. در توضیح این نکته باید گفت: در بررسی آسیب‌های وضعیت مسجد در ایران، مسائل پیرامون مسجد مورد مطالعه قرار می‌گیرد؛ شناسایی علل و عوامل بروز آسیب‌ها، کانون نگاه را متوجه مدیریت کلان جامعه، مدیریت امور فرهنگی و مدیریت خرد مسجد می‌کند. پیامدهای آسیب‌ها نیز در حوزه‌های مختلف جامعه و خود مسجد قابل شناسایی است. همچنین در صورت اهتمام به ارائه راهکار برای رفع آسیب‌های مسجد، توجه به هریک عناصر و مؤلفه‌های این مدل می‌تواند زمینه ارائه راهکارهای علمی، عملی و ثمربخش برای بهبود وضعیت مسجد در ایران را فراهم آورد.

نتیجه گیری

هدف این مقاله، ارائه الگویی مفهومی جهت انجام مطالعات آسیب‌شناختی مسجد در ایران کنونی است. وضعیت فعلی مسجد در ایران با حوزه‌ها و مسائل گوناگونی در ارتباط است. این حوزه‌ها، دارای اجزا و عناصری هستند که هریک به‌طور مستقیم و یا غیرمستقیم با مسجد ارتباط دارند. بر اساس الگوی پیشنهادی این مقاله، رونق مساجد و گسترش حضور اقشار مختلف جامعه در مسجد و تأثیرپذیری آنان از فرهنگ مسجد متأثر از عوامل گوناگونی است؛ این عوامل در سطح کلان ریشه در حوزه فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی کشور دارند. در سطح میانه و خرد نیز این عوامل به ترتیب ریشه در حوزه مدیریت امور فرهنگی در سطح سازمان‌های فرهنگی و حوزه نهادهای متولی اداره مسجد و حوزه مسائل خرد مانند چگونگی مدیریت امام جماعت بر مسجد، چگونگی برخورد و تعامل هیئت امنا و خادم با مخاطبان و... دارند. به این مسائل باید موازی‌کاری نهادها و سازمان‌های فرهنگی و مذهبی را نیز افزود. حضور در این مراکز و یا اختصاص زمان حضور در مسجد به استفاده از محتوای رسانه‌ها، سبب از دست رفتن فرصت حضور در مسجد می‌شود. تعامل یا تقابل این نهادها با مسجد می‌تواند سبب رونق و یا عدم رونق مساجد شود.

در توضیح سطوح مدیریتی الگوی پیشنهادی باید گفت: مدیریت کلان جامعه در حوزه‌های اساسی کشور رابطه‌ای تأثیرگذار با رکود و یا رونق مسجد در ایران دارد. توجه به فعالیت‌های فرهنگی کارآمد، شناخت فرهنگ، شناخت جایگاه تأثیرگذار و فرهنگ‌ساز مسجد در جامعه، توجه ویژه به ظرفیت‌های نهفته در مسجد برای فعالیت‌های فرهنگی، شهرسازی، ترافیک، مدیریت سیاسی کشور و عدم بهره‌برداری مناسب از ظرفیت‌های مسجد در مسائل سیاسی و حزبی، مدیریت اقتصادی و وجود برخی مشکلات اقتصادی و در نتیجه، صرف وقت بیشتر مردم برای کسب درآمد و جبران کاستی‌های مادی در زندگی، از جمله مسائلی است که رابطه مدیریت کلان جامعه با مسائل و آسیب‌های مسجد را نشان می‌دهد.

مدیریت مسجد نیز در سه سطح مدیریت کلان، میانه و خرد، می‌تواند موجبات رونق و یا رکود مسجد را فراهم آورد. تعدد متولیان اداره امور مساجد در ایران، یکی از مهم‌ترین چالش‌های وضع کنونی مسجد در ایران است. کم‌کاری، موازی‌کاری، پرداختن به امور حاشیه‌ای مسجد و... از جمله مسائلی است که در مدیریت کلان و میانه مسجد می‌بایست مورد تحلیل آسیب‌شناسانه قرار گیرد. مدیریت خرد مسجد نیز نیازمند بررسی‌های علمی آسیب‌شناختی است. ارائه راه‌کارهای عملی و مفید

در این حوزه می‌تواند موجب حضور گسترده اقشار مختلف جامعه در مساجد شود. مدیریت خرد مسجد بیش از همه، در منظر عموم مردم قرار دارد. کارآمدسازی این بخش و ایجاد تعامل سازنده آن با مخاطبان و غیرمخاطبان مسجد، از عوامل مهم و تأثیرگذار در افزایش میزان حضور و اثرپذیری مردم از مسجد است.

و در پایان بیان این نکته ضروری است که وجود مساجد پررونق در جامعه ایران، تضمین‌کننده پیشرفت و تعالی آحاد جامعه و نیز نظام اسلامی خواهد بود.

منابع

- الویری، محسن، «مسجد، ارتباطات و توسعه پایدار» (بهار و تابستان ۱۳۸۶)، *نامه صادق*، ش ۳۱، ص ۹۳-۱۱۰.
- حر عاملی، محمدبن حسن (۱۴۰۹ ق)، *وسائل الشیعه*، قم، مؤسسه آل البیت.
- خسروپناه، عبدالحسین (۱۳۸۴)، *آسیب شناسی جامعه دینی*، قم، نشر معارف.
- رضایی، علیرضا، «آسیب شناسی فرهنگی، تبیین مفهومی، نظری و راهبردی» (خرداد و تیر ۱۳۸۷)، *مهندسی فرهنگی*، سال دوم، ش ۱۷-۱۸، ص: ۷۴-۸۱.
- رفیع پور، فرامرز (۱۳۶۰)، *کندوکاوها و پنداشته‌ها*، تهران، شرکت سهامی انتشار.
- سورین، ورنو و جیمز تانکارد (۱۳۸۱)، *نظریه‌های ارتباطات*، ترجمه علیرضا دهقان، تهران، دانشگاه تهران.
- صالحی، امیری (۱۳۸۷)، *مبانی سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی فرهنگی*، تهران، مرکز تحقیقات استراتژیک مجمع تشخیص مصلحت نظام.
- عابدی جعفری، حسن و دیگران، «طراحی مدل مطلوب کارکرد و مدیریت مساجد به‌عنوان یک سازمان داوطلبانه مذهبی» (آذر و دی ۱۳۸۴)، *مصباح*، ش ۶۰، ص ۷۳-۱۲۶.
- ، «تحلیل مضمون و شبکه مضامین، روشی ساده و کارآمد برای تبیین الگوهای موجود در داد‌های کیفی» (پاییز و زمستان ۱۳۹۰)، *اندیشه مدیریت راهبردی*، ش دوم، ص ۱۵۱-۱۹۸.
- فلیک، اووه (۱۳۸۲)، *درآمدی بر پژوهش‌های کیفی در علوم انسانی*، ترجمه عبدالرسول جمشیدیان و همکاران، قم، سماء قلم.
- کاشانی‌زاده، امیرمسلم (۱۳۹۱)، *بررسی آسیب‌شناختی وضعیت کنونی مساجد ایران از منظر نخبگان حوزوی و دانشگاهی*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، رشته تبلیغ و ارتباطات فرهنگی، قم دانشگاه باقرالعلوم (ع).
- کلینی، محمبن یعقوب (۱۳۶۵) *اصول کافی*، تهران، دار الکتب الإسلامیه.
- موظف رستمی، محمد علی (۱۳۸۱)، *آیین مسجد*، تهران، گویه.
- ویمر، راجر و جوزف دومنیک (۱۳۸۴)، *تحقیق در رسانه‌های جمعی*، ترجمه سیدکاووس امامی، تهران، سروش.